

Гаврилюк Н. А.
История экономики Степной
Скифии VI—III вв. до н. э.
Киев, 1999. — 420 с.

Скіфська проблематика з усією її складністю є однією з найважливіших в археології нашої країни. Масові розкопки у повоєнні роки скіфських пам'яток у Північному Причорномор'ї стали імпульсом у дослідженні різних проблем скіфської історії. Однією з цих проблем є питання економічного розвитку степових скіфів, якому поки що приділялося замало уваги у науковій літературі. Дослідження Н. О. Гаврилюк значно заповнюють цю лакуну. Рецензована монографія підводить підсумки багаторічним дослідженням автора цієї галузі. Н. О. Гаврилюк запропонувала, на мій погляд, цікаве і загалом переконливе трактування головних питань економічного розвитку скіфського суспільства. Я не достатньо володію усіма різноманітними джерелами, якими оперує автор, а тому зупинюсь лише на деяких аспектах дослідження Н. О. Гаврилюк, які цікавлять також археологів, що займаються дослідженням післяскіфського періоду півдня Східної Європи.

У перших розділах монографії автор розглядає письмові та археологічні джерела для вивчення досліджуваних питань, детально описує та класифікує нові матеріали скіфської степової осілості, у відкритті та польовому дослідженні яких вона брала безпосередню участь. Окремий розділ присвячений характеристиці природних умов (географічному положенню та специфіці природних компонентів) і ресурсів Степової Скифії (сільськогосподарських, водних, лісових і мінеральних). Все це розглядається з позицій екологічного підходу до системи «кочівник — степ». У праці подається деталізована палеоекологічна характеристика Степової Скифії, що ґрунтується на результатах використання методів природничих наук: подана геоморфологічна та палеопедологічна характеристики місць побуту скіфів, використано результати палеозоологічного вивчення кісткових залишків з поселень та могильників, що дозволило отримати дані про видовий склад стада степових скіфів та про диких

тварин, що побутували у степу. Результати палеоботанічних дослідів проб промивання ґрунту на поселеннях, відбитків зернівок на посуд дозволили встановити біо- і агроценози степової зони в ранньому залізному віці. Використано результати ксилотомічного аналізу складу порід деревини колекції дерев'яних виробів зі скіфських пам'яток, під час вивчення кістяних знахідок використано результати трасологічного аналізу. В праці широко застосовані методи економічної науки і, в першу чергу, засоби економічної географії. Так, із застосуванням принципу різноманітності умов побуту, автором запропонована характеристика краєзнавства Північного Причорномор'я у ранньому залізному віці. У ролі нитки Аріадни при дослідженні закономірностей розвитку кочового суспільства для Г. О. Гаврилюк були критерії загальної теорії кочівничкознавства. Автор будує своє дослідження на зіставленні скіфського суспільства з іншими суспільствами давніх кочовиків, а також з кочовиками середньовіччя та нового часу. Широке застосування знайшли також і традиційні для історико-археологічних досліджень порівняльний та типологічний методи. Матеріали поселень оброблені за допомогою авторської програми бази даних «Поселення», яка дозволила провести кількісне порівняння матеріалу з поселень пам'яток осілості всього степового Північного Причорномор'я та порівняти їх з матеріалами поховальних пам'яток. Все це дозволило автору запобігти однобокості у висвітленні розвитку господарства степових скіфів. Подібний комплексний підхід та чітке визначення понять і термінів, що трапляються у тексті, є прикладом для такого ґатунку досліджень. Це визначило успіх рецензованої роботи в цілому і дало можливість автору запропонувати цікаві рішення деяких важливих питань з економічної історії Скифії, аналізу яких присвячено 4-й—6-й розділи монографії.

Автор монографії спирається на те, що для оцінки можливостей розвитку давніх

суспільств особливе значення має аналіз комплексу природних умов та ресурсів, за умовою їх розглядання в екологічному контексті. Цей комплекс утворює значний зв'язок і представлений різними елементами системи «людина — природне середовище», що й визначає умови виживання етносу (с. 87). Тому відокремлення з цієї зв'язки одного з компонентів, наприклад, клімату, і перекладання всієї відповідальності за долю розвитку давніх етносів та їх культур на цей компонент, як це робить С. В. Полін, на думку Н. О. Гаврилюк, не є правомірним. Цей висновок є логічним і достатньо обґрунтованим. Він стосується також і праць деяких українських археологів, які таким же чином пояснюють причини катастроф і деяких інших культур Східної Європи, наприклад, зарубинецької або черняхівської. Тим більше, що сучасний стан свідчень про клімат у ранньому залізному віці не дає підстав не тільки щодо встановлення причинно-наслідкових зв'язків змін кліматичних умов і змін у житті давніх народів, але й навіть для їх простої синхронізації.

Окремий розділ монографії присвячений палеодемографічній ситуації у Степовій Скіфії. Автор зважає на головні припущення та умови, які бралися до уваги при вирішенні демографічних завдань (с. 114—116). Динаміка кількості скіфського населення вирішувалася за умови, що скіфи є замкненим населенням і ріст його кількості збільшується стабільно (с. 128). За початкову кількість скіфів, що з'явилися у степах Північного Причорномор'я, взято 10 тисяч. У V ст. до н. е. їх могло бути вже 141 тис., а верхня межа кількості скіфського населення могла досягти 678 тис. (с. 119, 128—129). Демографічні розрахунки обґрунтовуються реальними можливостями природних умов території, що займали степові скіфи, і рівнем розвитку головних галузей господарства.

Автору вдалося прослідкувати всі етапи розвитку скіфів, що є характерними для об'єднання кочовиків, починаючи з військово-грабіжницького, що збігається з часом їх появи на нових теренах, закінчуючи еколого-економічною кризою, що призводить до загибелі кочового об'єднання. Головні розділи монографії пов'язані з дослідженням основної галузі економіки степових скіфів — скотарством. Аналізуючи її, автор керується загальною теорією кочівничознавства, етнографічними паралелями, свідченнями античних джерел про господарство скіфів. В праці детально досліджується видовий і якоюсь мірою порідний склад худоби за основними періодами скіфської історії Північного Причорномор'я, характер та можливі траси і перекочування, що обумовлювалися сільськогосподарськими і водними ресурсами території та особливостями розташування скіфських пам'яток; приділяється значна увага аналізу організації і структурно-техноло-

гічним схемам скотарства. Автор зазначає, що у скіфському суспільстві протягом усього періоду його існування переважало кочове скотарство (с. 133). Його основою складало екстенсивне пасовищне господарство. В VI — середині V ст. до н. е. перше місце у стаді займали коні, друге — вівці, а в якості тяглової сили використовувалися воли та бики (с. 134—135). Панувала табунна та отарна системи утримання скота. Пасовищні навантаження були помірні і скотарське господарство знаходилося у гармонії з оточуючим середовищем. Характерними пам'ятками для цього періоду були стійбища і кургани у відкритому степу.

У другій половині V—IV ст. до н. е. у степу з'явилися ознаки еколого-економічної кризи і, на думку автора, значно скоротилася територія розповсюдження кочового скотарства, залишаючись, однак, при цьому однією з найважливіших галузей економіки (с. 136). У поймі Дніпра з'явилося напівкочове скотарство, яке також базувалося на екстенсивному пасовищному господарстві з відгінною формою випасу, що дозволило збільшити кількість скота в 1,5—2 рази. Змінюється склад стада. На першому місці у напівкочових скіфів велика рогата худоба, частка коней зменшується, в якості тяглових використовуються віслюки, значну роль у харчовому раціоні стало відігравати м'ясо свиней. З'являються нові види господарської діяльності і, насамперед, землеробство, зростає частка домашніх промислів (с. 139).

Автор праці вважає, що землеробство степових скіфів виникло з потреб скотарства і було зорієнтоване на виробництво твердого корму для скота, оскільки у посівах переважали півчастий ячмінь та просо, чим значно відрізнялось від набору посівних культур Лісостепу й античних міст Причорномор'я (с. 163). Виникнення землеробства, за автором, не тільки продовжило існування Степової Скіфії, але й створило умови для подальшого успішного її розвитку (с. 165). Хочеться звернути увагу ще на одне досить вірне зауваження Н. О. Гаврилюк щодо неможливості існування кочових скіфів у Лісостепу (с. 166—167). Проникаючи в Лісостеп, вони повинні були змінювати не тільки спосіб ведення господарства, але й спосіб життя, оскільки жодній з необхідних умов існування кочового скотарства Лісостепове Правобережжя не відповідає. Тим більше, зазначає автор, скотарство у Лісостепу могло існувати тільки у приселищній формі, було тісно пов'язане із землеробством і залежало від врожаю сільськогосподарських культур (с. 167). На цей аспект проблеми варто було б звернути увагу і тим дослідникам, що займаються вивченням культур осілого лісостепового населення раннього залізного віку (Є. В. Максимов, Г. О. Пашкевич), які наполягають на переважанні скотарства над землеробством. Процес осідання кочових скіфів

у Лісостепу здається дуже проблематичним. Скоріш за все, у Лісостепу мешкали скіфи, які виконували службові і військові функції та обов'язки з утримання у підлеглості місцевого населення кочовикам.

Зацікавленість викликають розробки автора з питань торгівлі та зародження товарно-грошових відносин у степових скіфів (розділ 6). Імпорт Скіфії загалом не викликає розбіжностей у поглядах дослідників, оскільки він є більш-менш наглядним. Складніше з експортом — він не є наявним. Багато дослідників перераховують серед головних предметів товарообігу з античним світом продукти скотарства та зерно; автор, слідом за О. Н. Щегловим, це ігнорує. На її думку, рівень розвитку скотарства у степових скіфів був значно нижчий, ніж рівень розвитку тваринництва у греків Північного Причорномор'я, і про товарний характер продукції скіфського скотарства й мови не мало бути (с. 267). Транспортування зерна з Лісостепу було також нерентабельним. І тим не менше, на с. 269 вона констатує, що в IV ст. до н. е. помітні зменшення населення в Лісостепових районах та деякий спад економіки цієї геосистеми. Але у Степовій Скіфії, навпаки, відмічається зростання кількості населення та його багатства. Оскільки власні потреби в рабах у самій Степовій Скіфії були незначні, вона могла природно стати їх постачальником для грецьких центрів. Цей процес активізувався в середині V — на початку IV ст. до н. е. й набрав систематичного характеру. До

лісостепових джерел надходження рабів на ринки колоній належить ще одне — продаж у рабство одноплемінників — степових скіфів. Прибутки від работоргівлі давали можливість споруджувати поховальні комплекси типу Солохи, Товстої Могили, Куль-Обі, Огуза. Дослідження усіх цих питань досить цікаві, однак, звичайно, не зовсім безперечні і потребують подальших роздумів.

В праці є така думка, що для Степової Скіфії була характерна безперервна висхідна лінія економічного розвитку з орієнтацією на античну іонійську модель. У контактних зонах з античним світом переважає ольвійський напрям, який з'явився у степових скіфів у таких економічних явищах, як знайомство з товарно-грошовими відносинами і створення інститутів зовнішньої торгівлі (с. 347—348).

Н. О. Гаврилюк дійшла досить логічних висновків, що причини загибелі Великої Скіфії були комплексні і включали в себе як внутрішні соціально-економічні зміни, так і зовнішні, пов'язані не стільки зі зміною природнокліматичних умов, скільки з погіршенням природних ресурсів.

Й нарешті, попри ряд дискусійних положень цієї полемічної книги, не буде перебільшенням вважати її вихід значним успіхом української археології.

С. П. ПАЧКОВА

Одержано 20.04.2000

Гаврилюк Н. А.

История экономики Степной Скифии VI — III вв. до н. э.

Киев, 1999. — 420 с.

Дана монографія є своєрідним підсумком багаторічних досліджень Н. О. Гаврилюк господарства та повсякденного побуту скіфів¹. Ці попередні наукові розробки відзначалися, зокрема, широким залученням матеріалів різних природничих та прикладних дисциплін, що дало змогу новим, свіжим поглядом розглянути характерні особливості степового скотарства скіфів та інші основні галузі їхнього виробництва. Тому дані праці не тільки викликали значний інтерес у фахівців, а й допомогли Н. О. Гаврилюк здобути заслужений науковий авторитет та повагу колег.

Багато з цих позитивних набутоків є й на сторінках нової монографії Н. О. Гаврилюк, що рецензується. Проте цього разу вона по-

ставила завдання не тільки набагато ширше, а й набагато складніше реконструювати економіку Степової Скіфії VI—III ст. до н. е. як цілісну систему.

Одразу зазначимо, що даний рукопис (як майбутня докторська дисертація) неодноразово обговорювався на засіданнях відділу скіфо-сарматської археології Інституту археології НАН України та одержав, загалом, негативну оцінку. Ми мали б обійти цю досить делікатну тему, проте змушені торкнутися її. Адже Н. О. Гаврилюк пояснює позиції співробітників відділу (с. 10) колективним консерватизмом та завзятим несприйняттям нового більшістю з них. Прояснимо деякі деталі.

Співробітниками відділу було зроблено чимало зауважень щодо змісту рукопису. Віддамо належне працездатності Н. О. Гав-

© В. Ю. МУРЗИН, 2000